

„TÖREDÉKES” GONDOLATOK HANKISS ELEMÉRRE EMLÉKEZVE

FRAGMENTED THOUGHTS REMEMBERING ELEMÉR HANKISS

Kerekes Sándor

közgazdász, a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete kutatója, az MTA doktora
sandor.kerekes@iask.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Sokan vagyunk hálások azért, hogy Hankiss Elemér nekünk, tanítványainak és a világ jövőjéért felelősséget érző értelmiségieknek írta a könyveit. Nagyon sokunk életére, szakmai arculatára hatott életműve és példája. Az általa megfogalmazott kérdésben benne van a túlságosan is szerény ember bizonytalansága a saját „életművét” illetően. Annyira érthetően és világosan írt, hogy a citációkhoz szokott hivatalos tudomány csak tisztelte, de hivatalosan alig ismerte el tudományos teljesítményét. Széchenyi-díjat kapott, és volt akadémiai intézet igazgatója is, de nem tekintették igazán akadémiai embernek. Amikor rá gondolok, minduntalan Pál apostol gyönyörűséges írása, *A szeretet himnusza* jut eszembe. Sokszor használta azokat a szavakat, amelyeket e himnuszban is megtalálhatunk: a „homály”, a „töredékes” pedig szociálpszichológiai munkákban nem fordulnak elő túl gyakran. A vívódó ember képét látjuk. Prózát olvasunk, de mintha mégis inkább versek sorai volnának Hankiss mondatai: „Igen, tévelygek. Keresem azt, ami új, amit még homály fed, ami fontos lehet, ami még élő, ami több, mint a ma adott és ismert. Igen, tévelygek, kalandozom, vagy akár csellengek.”

ABSTRACT

We are grateful to have Elemér Hankiss's writings. Those who read his books and essays are impressed by the work Hankiss has created, and he still makes us happy with his witty style and understanding. The lives and the professional image of many of us were influenced by Elemér Hankiss's oeuvre and example. In Elemér Hankiss's questions, there is the insecurity of the too humble person in his own 'oeuvre'. Elemér Hankiss was so comprehensible and clear that official science acclaimed for quotations merely respected but officially barely acknowledged his scientific achievement. He received a Széchenyi Award and was also a director of an Academic's Institute, but he was not really an academic man. When I think about Elemér Hankiss, I remember the beautiful poem *The Hymn of Love* of Paul's Apostle. When reading Elemér Hankiss's quotations, it is striking how many times he has used the words that can be found in the *Hymn*. I mean words like dimly and in part, which are rarely used in social psychology literature. Elemér is revealed to us the image of the internally struggling man. What we read is prose but as if Hankiss's sentences were more of lines of a poem: 'Yes, I'm looking for my way. I'm looking for what's new which is still obscure, which may be important, still living, which is more than given and known today. Yes, I'm looking for my way, I'm a rover, or even hang about.'

Kulcsszavak: Hankiss, Kőszeg, fenntarthatóság, társadalmi csapdák, szociológia

Keywords: Hankiss, Kőszeg, sustainability, social traps, sociology

1979-ben jelent meg Hankiss Elemér *Társadalmi csapdák* című könyve. Akkor még nem tudtam, de ma már biztos vagyok benne, hogy ez a mű akaratlanul is jelentős szerepet játszott abban, hogy pályamódosítóvá váltam. A könyv csak néhány év késéssel, 1982-ben került a kezembe, amikor éppen nem túl nagy lelkesedéssel a kandidátusi értekezésemet írtam. A Közgázon tanítottam kémiai technológiát és áruismeretet. Laboratóriumok világa vett körül. Kísérleteket terveztem, próbatesteket készítettem, és mértem, és mértem... Amikor írni kezdtem a disszertációt, kikapcsolódásként kezdtem olvasgatni a *Társadalmi csapdák* című könyvet, és arról álmodoztam, de jó lenne, ha valami ilyesmivel foglalkozhatnék, és ha ilyen szellemesen írhatnék, mint ahogy Hankiss Elemér. Később tudtam meg, hogy ő is tizenöt év után váltott, és a szociológiai kérdőívek elemzését próbálta elfelejteni, hogy szociálpszichológiai esszéket írjon (Zombory, 2015). Én akkor még nem váltottam, egy „anyagi-műszaki ellátásnak” nevezett szakterületen szereztem kandidátusi fokozatot, de mikor 1986-ban tanszékvezető lettem, már tudtam, hogy váltani akarok, és más jövőt szánok a tanszékemnek. A Közgáz rektora azokban az években Csáki Csaba volt, aki jelentős erőfeszítéseket tett az egyetem nemzetközivé tétele érdekében, és azért is, hogy az egyetemen felhalmozott szakértelem a társadalmi változások szolgálatába álljon. A valaha volt legjobb Közgázt hozták létre Zalai Ernő rektorhelyetttel azokban az években. Tantervi reform jött, és hozzá világhírű külföldi professzorok látogattak az egyetemre, a fiatal kollégák tömegesen mentek külföldre tapasztalatokat gyűjteni. 1986-ban például kurzus tartására hívták Dennis Meadows-t a *The Limits to Growth* egyik szerzőjét. Az akkori egyetem aktívan részt vett az átalakulás előkészítésében. Szakértőként szerepeltünk a Monori-erdei környezetszennyezés ügyében, és később Csáki Csaba tagja lett az MTA „elhíresült”, Sipos Aladár vezette, bős–nagymarosi vízlépcső ad hoc bizottságának, amelynek a munkájába minket (Kindler József, Rabár Ferenc etc.) is bevontak. Ekkor már 1988-at írtunk, és 1989-ben létrehoztuk a Környezetgazdaságtan és Technológia Tanszékét.

1989-ben már a Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék vezetőjeként nyilatkoztam, az 1989. május 26-án megjelent *Nagymarosi Tudósítások* című időszakos kiadványnak. Ez a lap annak a „tiszteletére” jelent meg, hogy a Parlament a bős–nagymarosi építkezés leállítást határozta el. Miért érdekes mindez Hankiss Elemérre emlékezve? A velem készült interjú címe: *A „futok a pénzem után” csapdája* volt. Alcímet a szerkesztő adott: „...ha minden évben beleinvestálunk még egy kis pénzt, előbb-utóbb ki lehet róla mutatni, hogy érdemes befektetni”. Nemcsak a címben szerepel a „csapdák” kifejezés, de az interjú felcímében és a

szövegben is többször visszatérnek azok a gondolatok, amelyek Hankiss Elemér 1979-ben írott könyve alapján születtek a fejünkben az ügy kapcsán. Az interjút a lap főszerkesztőjeként megjelölt Havas Henrik készítette, akit az akkori miniszterelnök, Németh Miklós küldött el hozzám. Véletlen, de azért érdekes, hogy felelős kiadóként Manchin Róbert volt feltüntetve a lapon, aki közeli munkatársa volt Hankiss Elemérnek.

Egyik tanítványom, akit két éve neveztek ki egyetemi tanárnak, egyik első jelentősebb publikációjában, nem véletlenül, éppen a környezetvédőkre leselkedő csapdákkal foglalkozott. Pár éve iASK¹-ösztöndijasként még ő is találkozhatott Hankiss Elemérrel (Csutora, 1991).

A tanszék huszonöt évig létezett a Közgázon, és egyik korai és elismert szakmai műhelye volt a környezetgazdaságtan és a fenntartható fejlődés hazai társadalomtudományi szempontú művelésének. Az európai üzleti iskolákban a környezet-gazdaságtannal, fenntartható fejlődéssel, környezeti menedzsmenttel foglalkozó műhelyek csak néhány évvel azelőtt jöttek létre, hogy a tanszéket 2014-ben megszüntették.

Sokáig csak távolról tiszteltem Hankiss Elemért, és csak az írásait olvashattam. Később Kőszegen, még az iASK megalakulása előtt, személyesen is találkozhattam vele. Megtiszteltetés volt számomra, hogy személyesen ő kért meg, legyek tagja a Budapest Klub kuratóriumának, amelynek alapító tagja volt. Hankiss Elemér három közeli szociológus munkatársát, Manchin Róbertet, Füstös Lászlót és Miszlivetz Ferencet még diákkorukból, a Közgázról ismertem. Egyikük felettem járt egy évvel, a másik kettő pedig alattam kettővel. És ilyen kicsi a világ, hogy a véletlenek egyszer csak, a nyolcvanas évek legvégén, és aztán 2010 után Kőszegen egy hálózatban újra összehoztak bennünket. Aki ismeri az életutunkat, az tudja, hogy nagyon különböző gyökerekkel rendelkező emberek vagyunk, ami mégis összeköt bennünket, az a jövőért érzett felelősség, talán az értékrend vagy egyszerűen csak a jobbítani akarás szándéka.

Hankiss Elemérrel a személyes kapcsolatunknak igen rövid időt adott a gondviselés. Mindössze néhány évet. Hankiss Elemért hallgatni mindig ünnep volt számomra. Talán mert irodalmárnak készült, ezért tudott annyira világosan és lényegre törően fogalmazni. Egyik előadásában, Európa jövőjével foglalkozva, a Jacques Delors által vezetett bizottságnak a 2010-es Európára vonatkozó forgatókönyveit dolgozta fel, erről egy írása is megjelent (Hankiss, 1999). Hankiss Elemér annyira része volt a világ értelmiségének, hogy a jelentés *working paper* változata 1999-ben jelent meg, és Elemér azon frissiben már fel is dolgozta. Mint ismert, a Delors-bizottság eredetileg öt forgatókönyvet vázolt fel, amelyeket az alábbi táblázat első oszlopában találhatunk meg. A hatodik forgatókönyv vitákat

¹ iASK – Institute of Advanced Studies, Kőszeg, a Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete (FTI) angol neve.

követően került a Delors-bizottság anyagába, és a meglehetősen depresszív *Alvajárás* címet viseli. Amikor ezeket a sorokat írom, már hét évvel vagyunk túl a 2010-es éven, amikor a bizottság az előrejelzését készítette. Hankiss Elemér tanulmánya 1999-ben jelent meg, Magyarország még nem volt tagja az Európai Uniónak. A forgatókönyveket aligha mintázták rólunk, de nem nehéz magunkra ismerni. Érthető volt tehát a lelkesedése Hankiss Elemérnek, aki szeretne volna látni Európa és benne hazánk jövőjét.

1. táblázat. Kerekes Sándor: Forgatókönyvek

| Forgatókönyvek 2010-re | A szabadság fogalma | Az élet célja | A halálhoz való viszony |
|-------------------------|------------------------------|--|---|
| Diadalmas piacok | A fogyasztó szabadsága | A világ átalakítása egy nagy boldog <i>shopping centerré</i> | Nem akar tudomást venni a halálról |
| Száz virág | A helyi polgár szabadsága | Rendes, tisztességes élet, család, csendes boldogság | Szereti a vidéki temetők szelíd melankóliáját |
| Kölcsönös felelőségek | A közösség szabadsága | Egy igazságos társadalom megteremtése | Az emberi haladásért küzdve legyőzi az ember a halált |
| Alkotó társadalmak | Az alkotás szabadsága | Az élet és a világ állandó újrateemtése | Az alkotásban megtalálhatja az ember a halhatatlanságot |
| Zaklatott szomszédságok | Az erősebb szabadsága | Védni a nyugati civilizációt a barbárokkal szemben | Hősi halál Európa bástyáján |
| Alvajárás | A szabadság relativizálódása | Túlélés | Így is, úgy is eljön |

(Készült a Gilles Bertrand koordinálásában megjelent *Scenarios Europe 2010* tanulmány alapján [Bertrand et al., 1999])

Hankiss Elemér a Jacques Delors jövőképekhez hozzátett „értelmező” gondolatokat, a táblázat utolsó oszlopában, „a halálhoz való viszony” cím alatt foglalta össze a tőle megszokott zsenialitással és kifejező erővel. Akik nálam közelebbi barátai voltak, talán eldönthetik, hogy Hankiss személyesen melyik forgatókönyvet szeretne volna megvalósulni látni. Őt ismerve, a halálhoz való viszonyt illetően legfeljebb kettő jöhet szóba. Az egyik a „kölsönös függőségek” forgatóköny-

ve, amelynél Hankiss szerint „az emberi haladásért küzdve legyőzi az ember a halált”. A másik nyilván az „alkotó társadalmak” forgatókönyve, amelynél „az alkotásban megtalálhatja az ember a halhatatlanságot”. Szomorú talán, de aztán egyik Hankissnak kedves forgatókönyv se jött be, még életében kénytelen volt megtapasztalni a „zaklatott szomszédságok” forgatókönyvének a bekövetkezését, lehet persze, hogy ez jobb és elviselhetőbb az „alvajárásnál”.

„Az élet lassan beteljesedik. Vagy legalábbis vége szakad. És a Mű? Mi marad abból a 15 000 naptól vagy 150 000 órából, amit előbb az édesapámtól örökölt Smith írógép, majd az egyre gyorsuló számítógépek billentyűi előtt töltöttem, délelőttökön és délutánokon, este és reggel, esős és derűs napokon, télen és nyáron, elöttem Buda tetőinek cseréptengere...” (Hankiss, 1979).

A Hankiss Elemér által feltett kérdésre próbáltam részben válaszolni a fentiekben. Nagyon sokunk életére, szakmai arculatára hatott életműve és példája. A Hankiss Elemér által megfogalmazott kérdésben benne van a túlságosan is szerény ember bizonytalansága a saját „életművét” illetően. Hankiss Elemér annyira érthetően és világosan írt, hogy a citációkhoz szokott hivatalos tudomány csak tisztelte, de hivatalosan alig ismerte el tudományos teljesítményét. Széchenyi-díjat kapott, és volt akadémiai intézet igazgatója is, de nem tekintették igazán akadémiai embernek. Egy másik, kiváló tudós barátom és atyai jóbarátom, Kindler Jóska, akitől Hankiss Elemérhez hasonlóan szintén sokat tanultam, hasonlóan járt a hivatalos tudománnyal. Sokan vagyunk hálásak azért, hogy Hankiss Elemér nekünk, hivatalos és nem hivatalos tanítványainak és a világ jövőért felelősséget érző értelmiségieknek írta a könyveit, és csak sajnálni tudjuk, hogy ezekért nem járt akadémiai tagság. Akik olvassák a könyveit, esszéit, azokat lenyűgözi a MŰ, amit Hankiss alkotott, és boldoggá tesz bennünket szellemes stílusa és közérthetősége.

A mostani ünnepi alkalomra készülve próbáltam megfogalmazni magamnak, mi volt az Hankiss Elemér személyiségében, ami engem ennyire elvarázsolt? Sok töprengést követően jöttem rá, hogy amikor Hankiss Elemérre gondolok, minduntalan Pál apostol gyönyörűséges írása *A szeretet himnusza* jut eszembe. Az alábbi, a tudományos alaposágot nélkülöző „elemzés” talán megmagyarázza, hogy miért a visszatérő asszociáció. A Hankiss Elemér-idézeteket olvasva szembeűnő, hogy milyen sokszor használta azokat a szavakat, amelyeket Pál apostol szeretethimnuszában is megtalálhatunk. Az olyan szavakra gondolok, mint a ’homály’, a ’töredékes’, amelyek pedig szociálpszichológiai munkákban nem fordulnak elő túl gyakran. A Hankiss Elemér írásaiból önkényesen válogatott alábbi idézetek segítségével próbálom állításom hitelét emelni. Nagyon fontosak ezek a gondolatok, de most nemcsak a tartalomra, hanem a formára is érdemes kicsit kitekintnünk. A vívódó ember képét látjuk. Prózát olvasunk, de mintha mégis inkább versek sorai volnának Hankiss mondatai:

„Igen, tévelygek. Keresem azt, ami új, amit még homály fed, ami fontos lehet, ami még élő, ami több, mint a ma adott és ismert. Igen, tévelygek, kalandozom, vagy akár csellengek.” (Csontos–Tardos, 2012)

„A világmindenségnek még csak elenyésző töredékét ismerjük.” (Csontos–Tardos, 2012)

„Hagyományos hiedelemrendszereink meggyengülésének következtében a világmindenség és az élet értelme az elmúlt évtizedekben-századokban egyre inkább megzavarodott és elhomályosult bennünk. Egyre nehezebb hinnünk abban, hogy életünknek és az univerzumnak van valami önmagán túlmutató értelme, célja.” (Hankiss, 1998, 138.)

„A lét élettelen és élő formája között a kapcsolat ellentmondásos. Kompatibilitásuk, összeillésük részleges, töredékes. A fizikai világ lehetővé teszi az életet, de korlátozza s pusztítja is. Élethalálharcot kell vívnia a létért ebben a világban.” (Hankiss, 1998, 18.)

Míves, nagyon bölcs gondolatok ezek, és szépek is ezek a mondatok. Talán ugyanazért szépek, amiért világnézettől függetlenül szépnek tartjuk Pál apostol szeretethimnuszát. A „töredékes”, a „homályos” azok a kifejezések, amelyeket Pál apostol szívesen használ *A szeretet himnusza* utolsó soraiban:

„Tudásunk csak töredékes,
Töredékes a profétálásunk is.

Mikor azonban eljön a beteljesedés,
Ami töredékes, véget ér.

Amikor még gyermek voltam, úgy beszéltem, mint a gyermek,
Úgy gondolkodtam, mint a gyermek, úgy ítéltam, mint a gyermek.
De mikor férfivá nőttem, elhagytam a gyermek szokásait.

Ma még csak tükörben, homályosan látunk,
Akkor majd színről-színre.
Most csak töredékes a tudásom,
Akkor majd úgy ismerem,
Ahogy én is ismert vagyok.

Most megmarad a hit, remény, szeretet,
Ez a három,
De köztük a legnagyobb a szeretet.”²

² Károli Gáspár fordítása.

Azt gondolom, Hankiss Elemér ránk gyakorolt hatásának a titka a szeretet, ami belőle áradt az emberiség iránt, és amit mi is érezhettünk, akiknek abban a szerencsében volt részünk, hogy Vele személyesen is találkozhattunk.

IRODALOM

- Bertrand, G. (coord.) (1999): Michalski, A. – Pench, L. R. (1999): *Scenarios Europe 2010. Five Possible Futures for Europe*. Working Paper, July 1999. European Commission Forward Studies Unit, https://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/1_avrupa_birligi/1_6_raporlar/1_3_diger/scenarios_europe_2010.pdf
- Csontos E. – Tardos K. (2012): *H.E., „az ezerarcú én” 2*. Hankiss Elemérrel Csontos Erika és Tardos Károly beszélgetett. <http://www.litera.hu/hirek/h-e-az-ezerarcu-en-2>
- Csutora, M. (1991): A környezetvédők által okozott környezeti károk. *AULA Társadalom és Gazdaság*, 13, 4, 99–106.
- Hankiss E. (1979): *Társadalmi csapdák*. Budapest: Magvető Kiadó
- Hankiss E. (1998): *Az emberi kaland*. Budapest: Helikon Kiadó
- Hankiss E. (1999): *Nem minden út vezet Rómába – társadalmi jövőképek*. Budapest: Magyar Galup Intézet
- Havas H. (1989): A „Futok a pénzem után” csapdája (Interjú Kerekes Sándorral) *Nagymarosi Tudósítások*, 1989. május 26., 15.
- Zombory M. (2015): Szociológián innen és túl. Zombory Máté interjúja Hankiss Elemérrel. http://socio.hu/uploads/files/2015_1/zombory_hankiss.pdf/